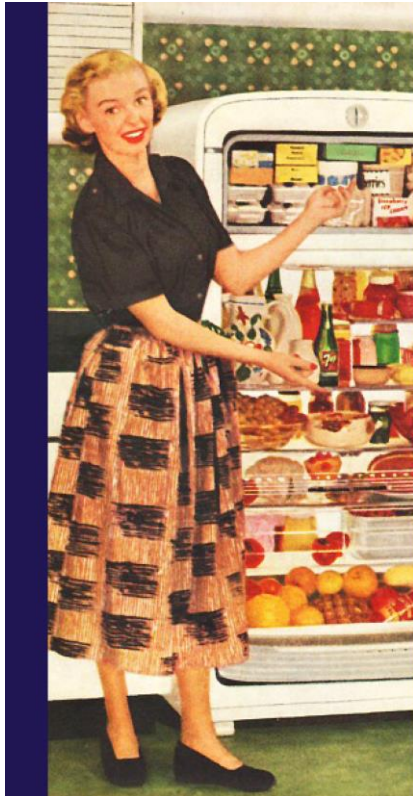

Bijlage bij het hoorcollege *Wenken voor het goede leven*

WENKEN VOOR HET GOEDE LEVEN

EEN HOORCOLLEGE OVER
2500 JAAR DEUGDETHIEK, VAN
ARISTOTELES TOT NUSSBAUM

door Joep Dohmen en Maarten van Buuren

Inhoudsopgave

[Joep Dohmen](#)

[Maarten van Buuren](#)

[Inleiding](#)

[College 1. Daoïsme: doen door niet te doen \(Maarten van Buuren\)](#)

[H1. Laozi en Confucius](#)

[H2. Wat is Dao? Wat is de Weg?](#)

[H3. Innerlijke training](#)

[H4. Daoïstische deugdethiek](#)

[College 2. Aristoteles: de oorsprong van de deugdethiek \(Joep Dohmen\)](#)

[H5. Leven en werk](#)

[H6. Zelfverwerkelijking](#)

[H7. Deugdethiek](#)

[H8. Levenskunst, deugden en waarden](#)

[College 3. Epicurus: brief over het geluk \(Maarten van Buuren\)](#)

[H9. Filosoof in een tijd van verval](#)

[H10. Materialisme en atoomleer](#)

[H11. Een ethiek van het geluk](#)

[H12. Deugd is geen doel, maar middel](#)

College 4. Machiavelli: kampioen van de klassieke deugd (Maarten van Buuren)

H13. *A Handbook for gangsters*

H14. Machiavelli en de deugd

H15. Verschuivend deugdbegrip

H16. Machiavelli als deugdethicus

College 5. Nietzsche: de deugd (Maarten van Buuren)

H17. Grandeur en misère

H18. Deconstructie

H19. Compassie. Medelijden

H20. *Wille zur Macht*

College 6. Macintyre: herwaardering van de klassieke deugdethiek (Joep Dohmen)

H21. Leven en werk

H22. Het verval van de moraal

H23. Deugden in praktijken

H24. Op zoek naar een nieuwe gemeenschap

College 7. Rorty: het *New Pragmatism* (Maarten van Buuren)

H25. Rorty als anti-fundamentalist

H26. Perspectivisme

H27. Pragmatisme en ethiek

H28. Een pragmatistische ethiek, maar nu met tanden

College 8. Sennett: de sociale deugdethiek (Joep Dohmen)

H29. Leven en werk

H30. Ondernijning van individu en gemeenschap

H31. Respect voor de zwakkeren

H32. Vakmanschap en deugd

College 9. De Waal: empathie en het belang van een evolutionaire moraal (Joep Dohmen)

H33. Leven en werk

H34. Agressie en verzoening

H35. Tegen de vernistheorie

H36. Tijd voor empathie

College 10. Nussbaum: de herwaardering van Aristoteles (Joep Dohmen)

H37. Leven en werk

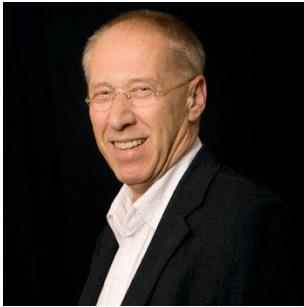
H38. Een ethiek van kwetsbaarheid

H39. Morele vorming, autonomie en sensibiliteit

H40. De capability-benadering

Colofon

Joep Dohmen

Prof. dr. Joep Dohmen is emeritus hoogleraar Wijsgerige en Praktijkgerichte Ethiek en was verbonden aan de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht. Hij studeerde filosofie in Utrecht en Leuven. Vanaf 1992 tot 1998 was hij medeoprichter en adjunct-hoofdredacteur van *Filosofie Magazine*. In 1994 verscheen van zijn hand *Nietzsche over de menselijke natuur*. In 2002 kwam zijn boek *Over levenskunst* uit, een bloemlezing met de mooiste teksten over de levensvragen van de grote filosofen die nog steeds actueel zijn. Daarnaast verscheen van hem zijn monografie *Tegen de onverschilligheid* (2007) waarin hij pleit voor meer bezieling, het essay voor de Maand van de Filosofie: *Het leven als kunstwerk* (2008) en zijn oratie *Pleidooi voor een nieuwe publieke moraal* (2009), over verantwoordelijkheid voor jezelf en voor anderen en zijn opus magnum Iemand zijn. *Filosofie van de persoonlijke vorming* (2022). Meer informatie over Joep Dohmen op joepdohmen.nu/

Maarten van Buuren

Prof.dr. Maarten van Buuren is emeritus hoogleraar Franse taal- en letterkunde. Hij studeerde Frans en Nederlands aan de Rijksuniversiteit Groningen. In 1986 promoveerde hij aan het Instituut voor Algemene Literatuurwetenschap in Nijmegen op een proefschrift over de metaforiek in *Les Rougon-Macquart* van Emile Zola. Hij is gespecialiseerd in literatuurtheorie en Franse literatuur uit de 19e en 20e eeuw. Hij is tevens essayist, vertaler en auteur van diverse werken, zowel fictie als non-fictie.

Synopsis van het hoorcollege *Wenken voor het goede leven*

Inleiding

Van oudsher, tot op de dag van vandaag, behandelt de deugdethiek de moraal in termen van deugdelijkheid, voortreffelijkheid of virtuositeit. Het gaat daarbij niet om het excelleren zoals in een tak van sport of in het management. Het doel is te excelleren als persoonlijkheid. Dao en Aristoteles (vijfde en vierde eeuw voor Christus) waren de eerste wegwijzers naar zelfontplooiing en karaktervorming door persoonlijke en sociale deugden te ontwikkelen. Het doel is niet alleen het vormen van sterke karakters, maar bovendien het behoud van sociale kaders en gemeenschap. Elke tijd kent sedertdien zijn eigen invulling van de deugdethiek. Tegen de achtergrond van het huidige individualisme, de moderne vrijheid en de permissieve samenleving zien tal van hedendaagse auteurs de noodzaak en de urgentie van een actuele deugdethiek. Vandaar deze reeks over oude en nieuwe deugden.

In hun voordrachten bespreken Maarten van Buuren en Joep Dohmen tien beroemde denkers over deugden. Zij bieden een rijk palet aan klassieke en moderne deugden, zoals het tegendraadse doen door niet te doen; virtú; geduld; moed; respect en empathie. Een belangrijk onderscheid is dat tussen instrumentele en substantiële deugden. Sommige denkers bepleiten vooral het ontwikkelen van individuele deugdzaamheid of karakter, anderen gaan eerder uit van een gemeenschappelijke moraal van deugden. Weer anderen menen dat het een niet zonder het ander kan en staan voor een nieuwe traditie van deugdzaam praktijken. In hun lezingenreeks maken Van Buuren en Dohmen de huidige terugkeer van de deugdethiek op overtuigende wijze inzichtelijk voor een breed publiek.

College 1. Daoïsme: doen door niet te doen

H1. Laozi en Confucius

Laozi, volgens de overlevering een archivaris aan het hof van Chu, schreef zijn *Daodejing* (*Het boek van de Weg en van de Kracht*, ook wel Tao Te Ching) rond 450 v. Chr. De tekst bestaat uit 81 gedichten van een hoog poëtisch en filosofisch gehalte. Ze bevatten geen enkele aanduiding van tijd of plaats. Dat verklaart hun universele en ononderbroken succes. Het werk van Laozi moet worden begrepen als een reactie op dat van zijn tijdgenoot Confucius. Confucius schreef boeken met regels en voorschriften, zoals het Boek van de *etiquette*. Laozi meende dat deze regels ons vervreemden van de Weg.

H2. Wat is Dao? Wat is de Weg?

Dao uit *Daodejing* betekent letterlijk weg of spoor. In ruimere zin verwijst Dao naar de Weg om te volgen. Deze Weg verbindt ons met de kosmische orde van yin en yang, schaduw en licht, leven en dood. Het is de weg van voortdurende transformaties en van de harmonie tussen microkosmos (de mens) en macrokosmos (het universum). De 'de' uit *Daodejing* verwijst naar kracht of macht. Het is een paradoxale macht, want ze manifesteert zich in zwakheid: water, vrouw, dal. *Wuwei* is de belangrijkste daoïstische deugd. Het is een tegendraadse deugd, want ze schrijft voor om iets te doen door niet te doen. Een sprekend voorbeeld van eigentijdse *wuwei* is de relatie tussen psychotherapeut en patiënt.

H3. Innerlijke training

Hoe kunnen we afstemmen op de Weg? Naast de juiste mentale houding moeten we ook de juiste lichamelijke houding aannemen. De *Nei Yeh*, een oertekst van het daoïsme, legt uit dat meditatie

onontbeerlijk is. Meditatie heeft volgens de *Nei Yeh* ten doel om onze vervuilde innerlijke ruimte uit te mesten, om de levenskracht of *chi* daarin te laten binnenstromen. De belangrijkste belemmeringen voor de instroom van de *chi*: denken, taal en ego, moeten worden verwijderd. De oefeningen zoals beschreven in de *Nei Yeh* herinneren aan oefeningen uit de negatieve theologie, maar de Weg kan ook worden bereikt via eigentijdse vormen van training: Tai chi, diverse vormen van sport. Ze leren ons dat de Weg niet is voorbehouden aan de heiligen van weleer, maar deel uitmaakt van ons dagelijks leven.

H4. Daoïstische deugdethiek

Aan het begin van onze jaartelling verscheen er een lijst met daoïstische deugden: *De Honderd en Tachtig Voorschriften*. De centrale gedachte van het daoïsme wordt daarin uitgewerkt: de mens in zijn oorspronkelijke waarde te herstellen door hem zijn plaats te laten innemen in het kosmische geheel. Daoïsme leidt naar een deugdethiek waarin zorg en aandacht voor het milieu in de breedste zin van het woord centraal staat.

Literatuur

Ursula K. Le Guin, *Lao Tzu, Tao Te Ching: A Book about the Way and the Power of the Way, A New English Version*, Boston & London 1997

Harold D. Roth, *Nei – yeh, Inward Training: Original Tao and the foundations of Taoist mysticism*, Columbia University Press, New York 1999

College 2. Aristoteles: de oorsprong van de deugdethiek

H5. Leven en werk

Deze inleiding is gewijd aan het leven en werk van Aristoteles (384-322). De filosoof Martin Heidegger zei over Aristoteles en diens leven: “Hij werd geboren, werkte en stierf.” Inderdaad was Aristoteles een ongelofelijk productief denker en auteur over fysica, metafysica, biologie, psychologie, zoölogie, politiek, ethiek en kunst. Deze opening behandelt onder meer zijn verblijf aan Plato's Academie, de oprichting van zijn eigen Lyceum, zijn opvoeding van Alexander de Grote en zijn stijl van schrijven. In dit verhaal staat de (deugd)ethiek van Aristoteles centraal.

H6. Zelfverwerkelijking

Filosofie was in de Oudheid op de eerste plaats een manier van leven. Socrates propageerde het goede leven: ken uzelve, kennis is deugd. Zijn leerling Plato ontwikkelde de eerste metafysica. De mens moet zijn aandacht richten op het absoluut Goede. Aristoteles was veel praktischer in zijn ethiek. De mens moet leren om zich in het leven van alledag zelf te verwerkelijken.

H7. Deugdethiek

Aristoteles ontwikkelt een karakter- of deugdethiek. Volgens deze geluksleer wordt een mens gelukkiger naarmate zijn leven gaandeweg beter lukt. Dat is het geval wanneer iemand deugdzaam wordt, in de zin van virtuoos. Deugd is een karaktertrek die je kunt versterken naarmate je beter het juiste midden aanhoudt. Bijvoorbeeld moed als midden tussen overmoed en lafheid. Aristoteles propageerde individuele en sociale deugden.

H8. Levenskunst, deugden en waarden

De deugdethiek wil het aanleren van een houding bevorderen. De deugdethiek is dus een klassieke Bildungsmoraal, gericht op vorming en perfectie. Als zodanig is zij een belangrijke aanvulling op de moderne levenskunst, die zich eerder richt op waarden en motivatie. Weten wat je wilt en het vormen van deugden zijn de twee hoekstenen voor een actuele levenskunst.

Literatuur

Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, Historische Uitgeverij Groningen, 1999

John Ackrill, *Aristoteles*, Historische Uitgeverij Groningen, 1994

Jonathan Barnes, *Aristoteles*, Lemniscaat, Rotterdam 2003

Paul van Tongeren, *Deugdelijk leven. Een inleiding in de deugdethiek*, Sun, Nijmegen 2003

College 3. Epicurus: brief over het geluk

H9. Filosoof in een tijd van verval

Epicurus (341–271 v. Chr.) werd in de klassieke oudheid vereerd als een god. ‘Hij was de uitvinder van de waarheid, de architect van het geluk’ zei Cicero over hem. Epicurus schreef naar verluidt meer dan 300 boeken. Die zijn allemaal verloren gegaan. Alleen drie leerbrieven en een aantal stellingen zijn bewaard gebleven. Tijdens de bloeitijd van Athene (5e – 4e eeuw v. Chr.) hadden Plato en Aristoteles een ethiek ontworpen gericht op het welzijn van de (stad)staat. Tijdens het verval van Athene verkondigde Epicurus een deugdethiek gericht op het welzijn van het individu.

H10. Materialisme en atoomleer

Het universum is volgens Epicurus opgebouwd uit atomen. Waarneming komt tot stand als voorstellingen (dunne vliesjes atomen die voortdurend worden afgescheiden door de voorwerpen) ons netvlies raken en een indruk maken op de atomen van onze geest.

Ook onze ziel bestaat uit atomen. Ze zijn vluchtiger dan de atomen waaruit de rest van ons lichaam bestaat. De ziel is net als het lichaam vergankelijk. Epicurus verzet zich tegen Plato die meent dat de ziel onsterfelijk is. Plato’s filosofie is dualistisch: het lichaam vergaat, de ziel is eeuwig. Epicurus stelt daar zijn (materialistisch) monisme tegenover.

Ook de goden bestaan uit atomen. Ze hebben de wereld niet geschapen, zijn niet alomtegenwoordig en bevinden zich niet in het centrum van het universum. Ze houden zich op in een tussenwereld en bemoeien zich niet met de mens. Epicurus wil met zijn natuurfilosofie de mens verlost van zijn onredelijke angsten voor de goden.

H11. Een ethiek van het geluk

‘Vanaf hun geboorte streven levende wezens naar geluk en verzetten zij zich tegen ongeluk’ (Epicurus). De mens streeft verlangens na die *natuurlijk* zijn. Natuurlijke verlangens blijven wat het lichaam betreft beperkt tot (sober) eten en drinken en wat de ziel betreft tot het ontbreken van angst. Als aan deze twee eenvoudige voorwaarden wordt voldaan, bereiken we het geluk. Geluk is altijd en voor iedereen bereikbaar.

H12. Deugd is geen doel, maar middel

Epicurus beschouwt deugden als middelen tot het bereiken van het doel dat geluk heet. Zijn ethiek is utilitaristisch. Epicurus verdedigt dezelfde deugden (soberheid, vriendschap, rechtvaardigheid, moed) als Plato en Aristoteles. Maar terwijl Plato en Aristoteles deze deugden beschouwen als telos, dat wil zeggen als doel in zichzelf, relateert Epicurus hun belang als middelen tot het bereiken van een hoger doel: het geluk.

Literatuur

Epicurus, *Brief over het geluk*, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Keimpe Algra, Historische Uitgeverij, Groningen 2007 (1995)

Lucretius, *De natuur van de dingen – De rerum natura*, uitgegeven, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Piet Schrijvers, Historische Uitgeverij, Groningen 2008

Commentaar

Jean Salem, *Tel un dieu parmi les hommes*, Parijs, Vrin 1994 (1989)

J.M. Rist, *Epicurus: An Introduction*, Cambridge University Press, 1972

College 4. Machiavelli: kampioen van de klassieke deugd

H13. A Handbook for gangsters

Bertrand Russell karakteriseerde De vorst van Machiavelli als 'a handbook for gangsters'. Machiavelli (1469–1527) presenteerde het boek als een handleiding 'hoe men een vorstendom verwerft, hoe men het behoudt, hoe men het verliest'. De vorst leidde tot een schandaal, omdat Machiavelli niet schrijft wat vorsten *zouden moeten doen*, maar wat ze *doen*. Machiavelli bestudeert het politieke bedrijf zoals Galileo de val van een steen bestudeert. Zijn benadering is empirisch. Wat doen vorsten om aan de macht te komen? Ze oefenen macht uit, ze zijn onverschrokken, ze moorden, verraden, intimideren en kopen om. Is hun gedrag moreel verwerpelijk? Die vraag is niet van toepassing. De enige relevante vraag is of hun gedrag politiek doeltreffend is.

H14. Machiavelli en de deugd

Machiavelli duidt de eigenschappen die iemand tot vorst maken (macht, geweld, wreedheid, vriendjespolitiek) aan met de term *virtù* (deugd). Hij gaat lijnrecht in tegen wat in onze én Machiavelli's tijd onder deugd wordt verstaan. Machiavelli gebruikt *virtù* in de oorspronkelijke Romeinse betekenis van macht (van *vir* – man en *vis*, kracht). Die betekenis staat tegenover het christelijk deugdbegrip (nederigheid, onbaatzuchtigheid, naastenliefde). In Machiavelli's tijd werd Italië verscheurd door oorlogen tussen ontelbare stadstaatje en buitenlandse mogendheden. Machiavelli roept Lorenzo de Medici op om de vreemde mogendheden het land uit te jagen en de eenheid van Italië te herstellen. Dat plaatst de relatie tussen macht en deugd in een bijzonder licht.

H15. Verschuivend deugdbegrip

Machiavelli schreef een tweede boek over politieke filosofie: de *Discorsi* (Betogen over Titus Livius). Daarin behandelt hij dezelfde vraag als in *De vorst*, maar nu uit een ander perspectief. In *De vorst* kiest hij het perspectief van de vorst, in de *Discorsi* dat van het volk. Grondslag voor elke gezonde republiek is de strijd tussen de aristocraten en het volk. Dat conflict wordt in banen geleid door de grondwet en door de instituties die de grondwet bekrachtigen. Zo wordt ieders vrijheid en veiligheid

gegarandeerd. Terwijl *virtù* in *De vorst* verwijst naar de macht van de vorst, verwijst het woord in de *Discorsi* naar eigenschappen van de vorst, voor zover deze zich ondergeschikt maakt aan de grondwet.

H16. Machiavelli als deugdethicus

Machiavelli's werk berust op de klassieke deugdleer. Het belang van de polis (stadstaat) staat daarin centraal. In *De vorst* staat het klassieke deugbegrip (militaire daadkracht, zelfbewustzijn, horizontale relatie tussen burgers, centraal belang van de staat) tegenover het christelijke deugbegrip (contemplatie, nederigheid, verticale relatie van gelovige tot God, centraal belang van het individuele zieleheil). Het begrip *virtù* is een lexicaal slagveld waarop de klassieke deugd in conflict raakt met de christelijke deugd. Het werk van Machiavelli daagt ons uit om ons christelijk deugdbegrip te herijken in de richting van de *antiqua virtù*.

Literatuur

Machiavelli, *De heerser*, vertaling Frans van Dooren, Athenaeum-Polak & Van Genneep, Amsterdam 1993

Machiavelli, *Oeuvres complètes*, Gallimard, bibliothèque de la Pléiade, Parijs 1952

Commentaar

Quentin Skinner, *Vision of Politics II: Renaissance Virtues*, Cambridge University Press 2007 (2002)

College 5. Nietzsche: de deugd

H17. Grandeur en misère

Nietzsches leven (1844-1900) valt in vier perioden uiteen. 1. Tijdens zijn leerjaren studeert Nietzsche klassieke filologie in Schulpforta en in Leipzig. Zijn latere opvatting over filosofie wordt sterk beïnvloed door zijn training in de filologie. Het is de periode van romantische bevlogenheid. 2. Nietzsche wordt benoemd tot hoogleraar klassieke filologie in Basel. Daar sluit hij vriendschap met Wagner. Nietzsche's eerste boek is een eerbetoon aan Wagner. Het is ook de periode van toenemende ziekten: migraine, oogziekte, slapeloosheid. 3. In 1877 volgt een breuk met Wagner. Nietzsche geeft vanwege ziekte zijn betrekking aan de universiteit op en begint een zwervend bestaan. Hij ontmoet Lou Salomé via zijn vriend Paul Rée. De poging tot een *ménage à trois* mislukt. 4. Vanaf 1882 volstrekte eenzaamheid. De openbaring van Zarathustra. Nietzsche schrijft drie geniale boeken, gevolgd door laatste werken die ontsierd worden door grootheidswaan en ressentiment. In januari 1889 stort hij in de waanzin.

H18. Deconstructie

'Ik wil een kop koffie'. Bij ontleding blijkt 'ik' niet de enkelvoudige instantie te zijn die we daar voor aanzien, maar meerdere elkaar bevechtende instanties. Het ik is geen individu, maar een dividu. De 'wil' die als handeling lijkt voort te vloeien uit het autonome 'ik' blijkt bij nader inzien een autonome handeling waaraan het 'ik' onderworpen is. De wil is onderwerp, 'ik' lijdend voorwerp. Nietzsche beoefent deconstructie en laat zien dat bestaande begrippen het omgekeerde betekenen van wat ze suggereren. Het zijn etiketten die machtsrelaties aan het oog onttrekken.

H19. Compassie – medelijden

Mijn moeder was aan het eind van haar leven hulpbehoevend. Mijn broers, zuster en ik hielpen haar om beurten. Ik voelde me tevreden met de betoonde compassie. Nietzsche leert me dat ijdelheid, afkeer en angst de feitelijke motieven zijn achter mijn 'compassie'.

Hij leert me dat mijn 'compassie' niet berust op medelijden, maar op het scheppen van afstand. Tenslotte blijkt superioriteitsgevoel een rol te spelen in het gevoel dat ik aanzag voor medelijden.

H20. Wille zur Macht

De amaryllis is een onaanzienlijke bloembol die in de lente openbreekt en waarvan de enorme stam uitmondt in prachtige bloemen. Naarmate de bloem groeit, verschrompelt de bol. De Wille zur Macht is net als de amaryllis een impuls tot zelfoverstijging, ten koste van zelfopoffering. De Übermensch is de mens die zichzelf overstijgt, ten koste van zichzelf. 'Een wezen scheppen dat boven onszelf uitstijgt, dat is ons wezen. Onszelf al scheppend overstijgen! Dat is de drang achter onze daden en onze scheppingen'.

Literatuur

Friedrich Nietzsche, *Kritische Studienausgabe*, herausgegeben von Giorgio Colli und Mazzino Montinari, 15 delen, Deutscher Taschenbuch Verlag Walter de Gruyter, München 1999 (1967-77)

Commentaar

George Allen Morgan, *What Nietzsche means*, Harvard University Press 1943

Rüdiger Safranski, *Nietzsche: Biographie seines Denkens*, Hanser, München 2000. Tevens beschikbaar in het Nederlands: Nietzsche: een biografie van zijn denken, Olympus, 2010

College 6. Macintyre: herwaardering van de klassieke deugdethiek

H21. Leven en werk

Alasdair MacIntyre Chalmers werd geboren in 1929 in Glasgow. Al op jeugdige leeftijd was hij sterk maatschappelijk en levensbeschouwelijk geïnteresseerd. Zelf deelt hij zijn filosofische loopbaan op in drie fases: vanaf 1949 tot aan de vroege jaren '70 beschouwt hij achteraf als een periode van heterogeen, onsamenhangend en frustrerend onderzoek. Als jongeman van 20 was hij al op zoek naar een diepere morele samenhang. Van de vroege jaren '70 tot aan 1977 begon een periode van pijnlijke zelfkritiek. Daarna, vanaf 1977, begon hij aan zijn echte eigen filosofische project waarvan *After Virtue* (1981) het eerste grote resultaat was. Sindsdien wordt hij gezien als de vader van het hedendaagse communitarisme.

H22. Het verval van de moraal

Het communitarisme betoogt dat het hedendaagse individualisme geen gevoel voor maat meer kent. Het moderne liberalisme propageert immers het ideaal van het 'ongebonden zelf'. Dat is een onjuiste voorstelling omdat elk mens in een intersubjectieve ruimte leeft waarin gemeenschappelijke waarden gelden. MacIntyre is op zoek gegaan naar een nieuwe sociale moraal. *After Virtue* – dat centraal staat in deze tekst - opent met een gedachte-experiment waaruit blijkt dat de moderne tijd moreel totaal vervallen is, zoals de chaos in de actuele ethiek laat zien. De huidige morele theorievorming komt neer op emotivisme, subjectivisme en totale fragmentering. Wij leven in het tijdperk van de rijke estheten, van de managers en van de therapeuten.

H23. Deugden in praktijken

Sinds de omslag bij Descartes en de mechanisering van het wereldbeeld in de 17e eeuw, raken sociale en culturele ontwikkelingen in een stroomversnelling. Morele oordelen worden hoogst individuele expressies. Tegen deze conditie van de moderniteit onderneemt MacIntyre in *After Virtue* een herwaardering van de Aristotelische deugdethiek. Hij probeert de moraal weer in te bedden in de kaders van sociale gemeenschappen en tradities, waaruit zij sinds de Verlichting stelselmatig zijn los gepeld. MacIntyre verdedigt het idee dat moraal altijd intrinsiek verbonden is met het sociale, het lokale en het particuliere. Met een opnieuw historisch-cultureel verankerd concept van 'praktijken' verlaat MacIntyre de metafysisch-biologische teleologie van Aristoteles. Het individuele menselijk handelen krijgt een nieuwe communale bedding in de gemeenschap.

H24. Op zoek naar een nieuwe gemeenschap

Kenmerkend voor deugden is voor MacIntyre dat zij (i) wortelen in bepaalde praktijken; (ii) het mensenleven als een narratieve structuur veronderstellen; (iii) in een bepaalde morele traditie staan, met een specifieke visie op het goede. Met deze visie probeert MacIntyre de verloren eenheid van individu en gemeenschap in ere te herstellen. Deugden moeten de goederen die aan praktijken inherent zijn, ondersteunen. Ze moeten ook het individu steunen, dat een queeste naar het goede leven onderneemt. Ten slotte moeten ze ons oog scherpen voor het belang van geschiedenis en traditie, zonder welke praktijken niet kunnen bestaan. Met deze visie is MacIntyre de meest radicale deugdethicus en communitarist van onze tijd.

Literatuur

A. MacIntyre, *A short history of ethics : a history of moral philosophy from the Homeric age to the twentieth century*, 2nd ed. New York: Macmillan / London: Routledge, 1998 (1966)

A. MacIntyre, *After Virtue, A Study in Moral Theory*. 3rd ed. University of Notre Dame Press, 2007 (1981)

A. MacIntyre, *Whose Justice? Which Rationality?*. University of Notre Dame Press, 1988

Commentaar

Thomas D. D'Andrea, *Tradition, Rationality and Virtue: The Thought of Alasdair MacIntyre*, Burlington: Ashgate, 2006

Murphy, Mark C. (ed.), *Alasdair MacIntyre*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003

'Nietzsche or Aristotle?' in *Giovanna Borradori, The American philosopher: Conversations with Quine, Davidson, Putnam, Nozick, Danto, Rorty, Cavell, MacIntyre, Kuhn*. Chicago: University of Chicago Press, 1994, 137-152

College 7. Rorty: het New Pragmatism

H25. Rorty als anti-fundamentalist

De ouders van Richard Rorty (1931-2007) waren lid van de American Communist Party. Richard deelde aanvankelijk hun linkse sympathieën, maar hij ontwikkelde zich later tot een pleitbezorger van het liberalisme. Rorty steunt wat zijn filosofie betreft op de grote Amerikaanse pragmatisten: William James and John Dewey. Zijn belangrijkste boek: *Philosophy and the Mirror of Nature* (1979) werd verwelkomd als het manifest van het *new pragmatism*. Dat boek is een aanval op het

fundamentalisme in de filosofische zin van het woord: het geloof in ware kennis. Rorty bestrijdt de voornaamste vertegenwoordigers van dit fundamentalisme: Descartes, Kant en Husserl.

H26. Perspectivisme

Het antifundamentalisme kan positief worden omschreven met het aan Nietzsche ontleende begrip perspectivisme. De belangrijkste vertegenwoordigers van het perspectivisme zijn Ludwig Wittgenstein (*Philosophical Investigations* - 1953), Thomas Kuhn (*Structure of scientific Revolutions* - 1962) en Michel Foucault (*Les mots et les choses* - 1966). Deze drie filosofen verdedigen in verschillende bewoordingen dat kennis alleen waar is binnen een bepaald perspectief (dat zij respectievelijk taalspel, paradigma of episteme noemen). Epistemologie, ook wel kenleer, het onderdeel van de filosofie dat zich bezighoudt met de voorwaarden voor ware kennis, is in hun ogen een paradox, want er bestaat niet zoiets als ware kennis. De pragmatisten worden daarom ook wel aangeduid als anti-filosofen of post-filosofen.

H27. Pragmatisme en ethiek

John Dewey trok de ethische consequenties uit het pragmatisme. Goed is volgens hem: 'What works in a situation'. Deugden zijn volgens Dewey niet (zoals Aristoteles meent) karaktereigenschappen, maar kwalificaties van handelingen in een situatie. Deugden zouden niet als zelfstandig naamwoord, maar alleen als bijwoord moeten worden gebruikt. Dewey's pragmatisme is positivistisch, gericht op verbetering van de sociale werkelijkheid. Rorty's pragmatisme is postmodernistisch van aard en houdt zich bezig met de interactie tussen ideologische discoursen, niet met de sociale werkelijkheid. Rorty's voorstel voor een discursieve ethiek is wereldvreemd.

H28. Een pragmatistische ethiek, maar nu met tanden

Rorty's voorstellen voor een pragmatistische ethiek stellen teleur. Toch biedt het pragmatisme rijke mogelijkheden voor een ethiek. Wat moeten we ons daarbij voorstellen? Werkzame voorbeelden zijn: de anti-tabakslobby (*Master Settlement Agreement* 1998), autoveiligheid (Ralph Nader, *Unsafe at any speed* 1965) en *Greenpeace*. Deze drie actiegroepen zijn voorbeelden van een pragmatistische ethiek met tanden vanwege hun engagement met maatschappelijke problemen, hun streven naar vooruitgang in termen van wetten en bepalingen en hun dienstbaarheid aan het algemeen belang.

Literatuur

John Dewey, *Human Nature and Conduct: An Introduction to social Psychology*, The modern Library, New York 1930 (1922)

Richard Rorty, *Philosophy and the Mirror of Nature*, Princeton University Press 1980

Rirchard Rorty, *Contingency, Irony and Solidarity*, Cambridge University Press 2009 (1989). Tevens beschikbaar in het Nederlands: *Contigentie, ironie en solidariteit*, met een inleiding van Ger Groot, Uitgeverij Ten Have, 2008

College 8. Sennet: de sociale deugdethiek

H29. Leven en werk

Richard Sennett werd in 1943 geboren in Chicago. Met zijn moeder, een maatschappelijk werkster, groeide hij op in Cabrini Green, een van de eerste multi-etnische sociale woningbouwprojecten. Dankzij zijn celospel weet hij te ontsnappen aan zijn milieu. Sennett ontwikkelt zich tot kritisch socioloog, die de invloed onderzoekt van het hedendaagse kapitalisme op de moderne mens en op de samenleving als geheel. Zijn oeuvre omvat een veelheid van thema's: lichamelijke, wonen, werken, techniek, tijd en allerlei omgangsvormen.

H30. Onderminning van individu en gemeenschap

Zijn eerste grote werk is *The Fall of Public Man* (1977). Daarin stelt hij dat de publieke ruimte hoe langer hoe meer gedomineerd wordt door 'de terreur van de intimiteit'. Argumenten en de waarde van ideeën moeten wijken voor emoties en uiterlijk vertoon. In *The corrosion of character* (1998) laat Sennett zien hoe de wereldsamenleving in een nieuwe fase terecht is gekomen: het flexibele kapitalisme. Door gebrek aan continue werkervaring raakt het menselijk karakter gecorrumpeerd.

H31. Respect voor de zwakkeren

'Hoe komt het dat respect zo schaars is, terwijl het gratis is?' zo begint Sennett zijn boek *Respect. The formation of character in an age of inequality* (2003). Sennett laat zien wat respect is, hoe je respect kunt verdienen en hoe belangrijk het is dat de sterkeren op de juiste wijze de zwakkeren respect verlenen. In feite is het boek één grote aanval op het neoliberale ideaal van onafhankelijkheid.

H32. Vakmanschap en deugd

In *The Craftsman* (2008) ontwikkelt Sennett een deugdethische arbeidsethiek. Routine, werken met weerstand en anti-perfectionisme zijn technische vaardigheden van de vakman. Belangrijke deugden zijn: bescheidenheid, betrokkenheid (empathie), ernst (toewijding), geduld en moed. Ambachtelijke vaardigheid en deugdzaamheid ontwikkeld in vakmanschap kunnen zowel het individuele karakter van de vakman als het sociale weefsel versterken. Ook al is Sennett een kritisch liberaal, de deugdethiek vormt een rode draad in zijn zoektocht naar een nieuwe samenhang en gemeenschap.

Literatuur

Wonen en leven. De stad van morgen. Bussum, De Haan, 1971

De flexibele mens. Psychogram van de moderne samenleving. Amsterdam, Byblos 2000

Respect in een tijd van sociale ongelijkheid. Amsterdam, Byblos 2003

De cultuur van het nieuwe kapitalisme. Amsterdam, Meulenhoff 2007

De ambachtsman. De mens als maker. Amsterdam, Meulenhoff 2008

De mens als werk in uitvoering. Amsterdam, Boom 2010

Commentaar

Ido de Haan: "Lof van het ongemak. Leven en werk van Richard Sennett". In: *De mens als werk in uitvoering*, 11-35

Willem Witteveen, "Sociale verhalen. Richard Sennett over de macht en het onvermogen om ons verhaal te vertellen". In: *De mens als werk in uitvoering*, 75-87

College 9. De Waal: empathie en het belang van een evolutionaire moraal.

H33. Leven en werk

Frans de Waal (1948) is psycholoog, bioloog, primatoloog en etholoog. Hij werkt momenteel als Professor of Primate Behaviour aan de Emory University van Atlanta. Ethologie is de wetenschap die zich bezig houdt met onderzoek naar het natuurlijke gedrag van dieren. Het gedrag is aangepast aan de omstandigheden en helpt een dier om te overleven. Kernthema's bij De Waal zijn: macht, agressie en verzoening; cultuur bij dieren; continuïteit van dier en mens; het belang van een evolutionaire moraal; moraal en religie; politiek en engagement. De Waals boeken zijn bestsellers, volgens Time behoort hij tot de 100 meest invloedrijke denkers.

H34. Agressie en verzoening

In zijn eerste boek, *Chimpansee Politiek* (1982), doet de Waal verslag van zes jaar dagelijkse observatie van de apenkolonie in Burgers Dierenpark. Het is een aangrijpend boek over de moord op Luit, de leider van de groep, door een kongsi van tegenstanders. Machtsspelletjes, pikordes, coalities en manipulaties zijn kenmerkend voor de chimpansees. Opvallend genoeg gaat het volgende boek van De Waal juist niet over agressie maar over *Verzoening. Vrede stichten onder apen en mensen* (1988). De Waal doet daarin juist verslag van verzoening en sociaal gedrag onder chimpansees, resusapen en bonobo's. Bovendien trekt hij intrigerende parallellen tussen vormen van dierlijk en menselijk sociaal gedrag.

H35. Tegen de vernistheorie

Gaandeweg ontwikkelt De Waal zich tot een cultuurfilosoof met speciale belangstelling voor moraal. Homo homini lupus- 'de mens is de mens tot wolf' - is een oud Romeins spreekwoord dat populair werd dankzij Thomas Hobbes. Op basis van dit uitgangspunt heeft zich het idee van een sociaal contract ontwikkeld, dat ten grondslag ligt aan grote delen van het moderne recht, de economie en de politicologie. Volgens De Waal doet dit niet alleen geen recht aan de hondachtigen, maar miskent deze theorie bovendien de morele aard van dier en mens. De Waal verzet zich krachtig tegen de vernistheorie, volgens welke onder een dun laagje beschaving een zelfzuchtig wezen schuilgaat. In het voetspoor van Adam Smith had Charles Darwin veel meer oog voor empathie en sympathie dan algemeen wordt aangenomen.

H36. Tijd voor empathie

De volgende en voorlopig laatste stap in zijn denken is Een tijd voor empathie. *Wat de natuur ons leert over een betere samenleving* (2009). Opnieuw keert De Waal zich tegen interpretaties van de egoïstische natuur van mens en dier. Weliswaar wordt onze samenleving gekenmerkt door grote ongelijkheid en wantrouwen. Na twee eeuwen van zelfzucht, winstbejag en intolerantie is echter een nieuwe tijd van empathie aan de orde. De Waal pleit voor samenwerking, integratie en sociale verantwoordelijkheid. De menselijke natuur biedt ons juist een geweldige hulp bij het realiseren hiervan. Zonder onze natuurlijke neiging tot empathie is moreel gedrag niet mogelijk en kunnen we geen betere samenleving scheppen.

Literatuur

Sociobiologie ter discussie. Evolutionaire wortels van menselijk gedrag?, 1981

Chimpansee-politiek. Macht en seks bij mensapen. (voorwoord Desmond Morris), 1982

Verzoening. Vrede stichten onder apen en mensen. (vertaling Midas Dekkers), 1988

Van nature goed. Over de oorsprong van goed en kwaad in mensen en andere dieren, 1996

Bonobo, De vergeten mensaap. (met Frans Lanting), 1997

De aap en de sushimeester, Culturele bespiegelingen van een primatoloog, 2001

Mijn familiealbum, 2003

De aap in ons. Waarom we zijn wie we zijn, 2005

De aap en de filosoof. Hoe de moraal is ontstaan, 2009

Een tijd voor empathie. Wat de natuur ons leert over een betere samenleving, 2009

College 10. Nussbaum: herwaardering van Aristoteles in moraal en politiek

H37. Leven en werk

Martha Nussbaum (1947) is een van de meest vooraanstaande filosofen van dit moment. Haar grenzeloze werklust en enorme oeuvre komen voort uit de bewondering voor haar vader, die zich door hard werken uit een arm milieu had opgewerkt, en de verwerking van haar gevoelens van schuld en schaamte over haar moeder, een notoir alcoholiste. Martha Nussbaum studeerde klassieke talen en filosofie aan de universiteit van New York en Harvard. Met name Bernard Williams had grote invloed op Nussbaum door zijn kritiek op de dominante smalle plichtsmoraal van Kant en het berekenende nuttigheidsdenken van het utilisme. Net als Nussbaum zag Williams meer in een brede opvatting van moraal, waarin ook deugd en geluk, ambivalentie en tragiek een rol spelen.

H38. Een ethiek van kwetsbaarheid

In Nussbaums mensbeeld staat de kwetsbaarheid van de mens centraal. Moraal, wetenschap en politiek hebben volgens Nussbaum de taak om kwetsbare mensen te beschermen. Zij beleefde haar doorbraak in 1986 met haar boek *The Fragility of Goodness. Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*. Daarin ontwikkelt ze een ethiek van kwetsbaarheid door de visie van Plato met die van Aristoteles te vergelijken. In tegenstelling tot Plato had Aristoteles veel meer oog voor de menselijke emotie, de oncontroleerbaarheid van het lot en de breekbaarheid van het goede. In *Upheavals of thought* (2001) onderzoekt Nussbaum de precaire rol van menselijke emoties.

H39. Morele vorming, autonomie en sensibiliteit

Een van Nussbaums stokpaardjes is humanistische vorming en morele educatie. In haar recente vormingsboek *Not for profit* (2010) bekritiseert zij de eenzijdige ontwikkeling die het curriculum in het onderwijs vandaag de dag internationaal ondergaat. Ze laat zien dat de 'humanities and the arts' het onderspit delven. In het huidige onderwijssysteem gaat het steeds meer om het klaarstomen van studenten voor de markt. Bij wijze van tegenwicht oppert Nussbaum het idee van een algemene

propedeuse, waarin studenten zich in twee opzichten moeten bekwamen: een socratische pedagogiek en een eigen sensibiliteit. Met deze bagage kunnen studenten later in hun beroep een klimaat van verantwoordelijk rentmeesterschap en een cultuur van creatieve innovatie bevorderen.

H40. De *capability*-benadering

Met haar *capability*-benadering tenslotte richt Nussbaum zich op de vraag hoe een leven eruit ziet dat overeenstemt met de menselijke waardigheid, en welke rechten en aanspraken individuen hebben ten aanzien van overheden. Dit is het politiek-filosofische deel van Nussbaums werk. In haar *capability*-benadering gaat het om het actief bevorderen van ieders mogelijkheden om een waardig leven te leiden. De *capabilities* vormen de basis voor een politiek-filosofische rechtvaardigheidstheorie. In algemene zin zou men kunnen zeggen dat Nussbaum Aristoteles' deugdethiek heeft aangepast en herzien voor de modern liberale gemeenschap van vrije individuen.

Literatuur

The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy (1986)*

The Quality of Life (1993) (met Amartya Sen)

The Therapy of Desire: Theory and Practice in Hellenistic Ethics (1994)

Cultivating Humanity: A Classical Defense of Reform in Liberal Education (1997)

Women and Human Development (2000)

Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions (2001)

Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership (2005)

Not For Profit: Why Democracy Needs the Humanities (2010)*

Creating Capabilities: The Human Development Approach (2011)*

* Ook beschikbaar in het Nederlands

Colofon

Home Academy geeft hoorcolleges uit voor thuis en onderweg. Direct te downloaden of onbeperkt te beluisteren in de Home Academy Club. Interessante onderwerpen, van geschiedenis tot natuurwetenschappen, voorgedragen door boeiende sprekers. Zo kan je kennis opdoen in de auto, in de trein, op de fiets of thuis op de bank. Download de Home Academy app voor het beluisteren van onze hoorcolleges op een mobiel of tablet.

Kijk verder op www.home-academy.nl

Uitgave Home Academy Publishers
Middelblok 81
2831 BK Gouderak
Tel: 0182 – 370001
E-mail: info@home-academy.nl

Opname Sandro Ligtenberg (Utrecht, 2011 – 2012)
Stem Inleiding F.C. van Nispen tot Sevenaer
Muziek Intro Cok Verweij
Mastering Frits de Bruijn
Vormgeving Floor Plikaar

© Hoorcollege Copyright 201 Home Academy Publishers B.V.
ISBN 978 90 8530 896 6
NUR 730, 77, 78

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, uitgeleend, verhuurd, uitgezonden, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door (foto)kopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaand schriftelijk toestemming van de uitgever.